

УДК 340.15 (477)

DOI 10.33244/2617-4154.3(24).2026.139-151

О. М. Ригіна,*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка***O. M. Ryhina,***Doctor of Law, Professor, Ivan Franko National University of Lviv**email: olena.ryhina@lnu.edu.ua***ORCID 0000-0002-8366-3365**

ГЕНЕЗА СУДОУСТРОЮ ТА СУДОЧИНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДОДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ПЕРІОД І ДОБА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

THE GENESIS OF THE JUDICIAL SYSTEM AND LEGAL PROCEEDINGS IN THE UKRAINIAN LANDS: THE PRE-STATE PERIOD AND THE ERA OF KYIVAN RUS

Стаття присвячена дослідженню процесу формування судів, їхньої юрисдикції та перших принципів судочинства на українських землях у додержавницький період і в часи Київської Русі. Здійснено комплексний історико-правовий аналіз передумов виникнення судової функції, особливостей її становлення та розвитку якісної трансформації від первісних форм соціальної організації суспільства до етапу ранньої державності. Висвітлено окремі аспекти еволюції уявлень про здійснення судочинства цього періоду, проаналізовано роль звичаєвого права як основного регулятора суспільних відносин у додержавницький період. Обґрунтовано, що функція здійснення судочинства розвинулася задовго до формування державних інститутів, зважаючи на перманентний характер проблем врегулювання конфліктних ситуацій, забезпечення громадського порядку й відновлення справедливості, які були невід'ємною складовою подальшого розвитку людського суспільства. Приділено особливу увагу процесу інституціоналізації судової влади в добу Київської Русі, формуванню системи судових органів, розмежуванню компетенції князівського, церковного, громадського та інших видів судів, а також розвитку процесуальних засад здійснення судочинства. Проаналізовано положення

Ця робота ліцензується відповідно до [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

© Ригіна О. М., 2026

«Руської Правди» та інших історичних джерел щодо судочинства княжої доби. Розкрито значення діяльності князя, його посадових осіб і представників місцевих громад у здійсненні судових функцій. Доведено, що становлення судоустрою та судочинства на українських землях у вказаний період характеризувалося поступовим переходом від звичаєвих способів вирішення спорів до більш упорядкованої системи судових інституцій, заснованих на нормах писаного права. Встановлено, що правові традиції, сформовані в додержавницький період і добу Київської Русі, заклали підґрунтя для подальшого розвитку судової системи на українських землях і стали важливим етапом еволюції національної правової системи.

Ключові слова: *судоустрій, судочинство, судова влада, додержавницький період, Київська Русь, звичаєве право, Руська Правда, правосуддя, українські землі.*

The article examines the process of the formation of courts, their jurisdiction, and the earliest principles of judicial proceedings in the Ukrainian lands during the pre-state period and the era of Kyivan Rus. A comprehensive historical and legal analysis is conducted of the prerequisites for the emergence of the judicial function, the peculiarities of its establishment, and its gradual transformation from the primitive forms of social organization to the stage of early statehood. Particular attention is paid to the evolution of concepts concerning the administration of justice during this period, while customary law is analysed as the principal regulator of social relations in the pre-state period. It is substantiated that the judicial function emerged long before the establishment of state institutions due to the permanent need to resolve conflicts, maintain public order, and restore justice, which constituted an essential component of the further development of human society. Special attention is devoted to the institutionalization of judicial authority during the era of Kyivan Rus, the formation of the system of judicial bodies, the delineation of the competences of the princely, ecclesiastical, community, and other courts, as well as the development of the procedural foundations of judicial proceedings. The provisions of the Ruska Pravda and other historical sources concerning judicial proceedings in the princely period are analysed. The article reveals the significance of the activities of the prince, his officials, and representatives of local communities in the administration of justice. It is demonstrated that the development of the judicial system and judicial proceedings in the Ukrainian lands during the period under consideration was characterized by a gradual transition from customary methods of dispute resolution to a more structured system of judicial institutions based on the norms of written law. It is established that the legal traditions formed during the pre-state period and the era of Kyivan Rus laid the foundations for the subsequent development of the judicial system in the Ukrainian lands and became an important stage in the evolution of the national legal system.

Keywords: *judicial system, legal proceedings, judiciary, pre-state period, Kievan Rus, customary law, Rus' Justice, justice, Ukrainian lands.*

Постановка проблеми. Однією із дискусійних проблем історико-правової науки є визначення початкового етапу становлення інститутів судової влади та судочинства на українських землях. Виникає питання про потребу у врахуванні періоду існування перших державницьких утворень ще до виникнення Київської Русі, зокрема Скіфії, Боспорського царства та античних міст-держав Північного Причорномор'я, щоб розкрити особливості становлення й розвитку системи судоустрою та судочинства на українських землях. З іншого боку, не втрачає актуальності й періодизація еволюції судоустрою та судочинства на українських землях з часів Київської Русі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення й розвиток системи судоустрою та судочинства на українських землях неодноразово ставали предметом дослідження низки авторів. Значний внесок у дослідженнях цієї проблеми здійснили О. І. Биркович, І. Й. Бойко, М. М. Бедрій, М. С. Булкат, О. А. Гавриленко, В. М. Єрмолаєв, І. С. Лісна, А. М. Макаровець, В. Т. Маляренко, В. В. Пилипенко, О. М. Романова, І. В. Слюсар, І. Б. Усенко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значний науковий доробок учених, окремі аспекти генези судоустрою та судочинства на українських землях залишаються предметом наукової дискусії. Потребує подальшого комплексного історико-правового дослідження питання наступності розвитку судових інституцій і судочинства від перших державних утворень на українських землях до доби Київської Русі та їхнього впливу на подальше становлення національної судової системи.

Метою статті є комплексне історико-правове дослідження генези судоустрою та судочинства на українських землях у додержавницький період і добу Київської Русі, з'ясування історико-правового значення наступності їхнього розвитку, а також визначення особливостей формування судових інститутів і принципів здійснення судочинства у вказаний час.

Виклад основного матеріалу. Судова влада є однією із гілок державної влади, основним завданням якої є здійснення судочинства та закономірності. Як усі інші гілки влади, вона має тривалу історію становлення та розвитку. Потреба в її появі та функціонуванні були очевидною річчю, оскільки навіть на ранніх етапах життя людства в кожному суспільстві неминуче виникали спірні ситуації, які потребували вирішення. Серед спільноти траплялися ті особи, які своєю неправомірною поведінкою заподіювали шкоду іншим членам цього суспільства. І навіть якщо йдеться про первісне суспільство, вже тоді, ймовірно, воно мало певне стійке уявлення про добро, зло та справедливість. Звичайно, розуміння цих понять ще не могло відповідати сучасному розумінню. Змістовне наповнення цих понять відбулося внаслідок активного обговорення в межах політико-правової думки та філософсько-правової науки, скерованого на пошук ідеалізованих їхніх форм і змісту. У будь-якому разі це первісне суспільство жило згідно із встановленими правилами, яких потрібно було дотримуватися або їх не порушувати. Тому неминуче виникала потреба в застосуванні владного впливу, водночас розважливого та справедливого, й ухваленні такого рішення, яке б найбільше відповідало інтересам спільноти.

Втім існує обґрунтоване твердження, підтримуване значною кількістю науковців, що традиційний поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову виник тільки в період Нового часу й відтоді став важливою демократичною засадою. Незважаючи на те, що судочинство здійснювалося в будь-якій державі чи державному утворенні на кожному етапі їхнього існування, доцільно застосовувати термін «судова влада» лише з оцінювання повноти влади конкретного владного суб'єкта, оскільки для первісного суспільства не було характерним розуміння поділу влади на окремі самостійні гілки [22, с. 71]. Суб'єкти владних повноважень, які здійснювали судочинство на ранніх етапах розвитку держав, вочевидь могли не розуміти всієї повноти «спектра ідей філософсько-правової думки» цієї діяльності, які розвинулися та були детально обґрунтовані видатними мислителями, філософами в значно пізніший час. Водночас дослідниця М. С. Булкат акцентує увагу на тому, що наукові ідеї про судочинство мали тенденцію постійно розвиватися на дискусійному характері питання щодо того, чи мали суб'єкти здійснення судочинства, зокрема на ранніх етапах розвитку державності, окремі уявлення про ці наукові ідеї [4, с. 99–100].

Отже, судова функція, яка пов'язана з вирішенням спорів чи засудженням винних осіб, виникла ще на ранніх етапах життя первісних суспільств. Пояснюється її виникнення потребою в колективному ухваленні рішень щодо громадської діяльності, безпеки, розподілу ресурсів і вирішення спорів між членами колективу. Ці питання, зокрема й вирішення спорів, здійснювалося за участю всього роду чи племені під головуванням старійшин і вождів [25, с. 19].

Проблема становлення й розвитку судоустрою та судочинства на українських землях нерозривно пов'язана із загальними державно-правовими проблемами історії України, оскільки конкретна політична ситуація, яка припадала на певний проміжок часу, безпосередньо впливала на організацію та функціонування цієї сфери. Виникає питання стосовно того, з якого моменту можна ствердно наголошувати про функціонування інститутів влади, які здійснювали функцію судочинства. Наприклад, відомий український дослідник Я. М. Падох вважав, що історіографію цього питання потрібно починати з часів Київської Русі [13, с. 9]. Сучасні відомі українські дослідники, зокрема І. Й. Бойко, О. А. Гавриленко, І. Б. Усенко, І. В. Слюсар та інші, зважаючи на проведені ґрунтовні наукові розвідки та існування державницьких утворень ще до часу створення Київської Русі (Скіфії, Боспорського царства, античних міст-держав на території Північного Причорномор'я), схилиються до думки, що досліджувати історію становлення перших інститутів влади, які здійснювали функцію судочинства, потрібно саме починаючи з періоду створення перших державних утворень і завершуючи періодом функціонування судової влади в незалежній Україні [22, с. 3–8; 19, с. 124].

Отже, ще приблизно у VIII–VII ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я, Понтійських і Кримських степів з'явилися племена скіфів, батьківщиною яких були степи Центральної Азії та які мали родинну спорідненість із племенами сарматів, массагетів і савроматів. Вони витіснили кіммерійців і створили перше кочове «царство» в Євразії – Скіфію [16]. Щодо назви «скіфи», то «скіфами» («колотами», «скитами», «саками») називали всі народи, що заселяли території між Дніпром і Доном, далі на

схід і захід аж до Дунаю [18, с. 1756]. Оскільки немає точних і достовірних відомостей про особливості функціонування владних органів скіфських ранньодержавних утворень, чимало науковців схиляються до переконливої думки, що поряд з іншими функціями вони виконували й судові функції, а їхня система була нескладною та схожою до системи органів усіх тогочасних кочових народів. Складалася з очільника держави, наближених до нього осіб, кількох правителів, які призначалися в місцевості чи родоплемінні групи, яким були зі свого боку підпорядковані старшини (старійшини), що обиралися родами або родовими підрозділами. У певних випадках судовий розгляд справ здійснювали ради старійшин. Оскільки в своїй основі державний апарат ґрунтувався на використанні родової та племінної структури, існує гіпотеза, що справи могли розглядати й народні збори (збори скіфських воїнів-общинників). Проте великий вплив у такому разі мали передусім царі, які очолювали скіфське військо під час походів. Особливістю устрою Скіфської держави було те, що повнота влади, зокрема й судової, була розділена між двома, а згодом і між трьома царями [22, с. 48–49].

Щодо античних міст-держав на території Північного Причорномор'я, професор О. А. Гавриленко зазначає, що 1962 р. під час розкопок ольвійського некрополя (*Ольвія – територія сучасного Очаківського району Миколаївської області*) було знайдено «лист на свинцевій пластині, посланий якимось Батіконом до Гафія», який був датований IV–III ст. до н. е. і в якому йдеться «про перипетії автора та його сім'ї у судовому розгляді справи...», що дійсно доводить факт про існування в цей час в Ольвії суду. Також, як свідчать джерела, з IV ст. до н. е. в античних державах поширилася афінська модель системи судових органів і судочинства. Населення античних міст-держав Північного Причорномор'я, особливо класичного та елліністичного часу, як і громадяни грецьких полісів, зазвичай вирішували будь-які спори, навіть дрібні за рахунок подачі судових позовів (про це свідчать опубліковані та неопубліковані судові папіруси, виявлені археологами). Судові функції в ті часи здійснювали: суд присяжних (народний суд із громадян, які досягли 30-річного віку та не були засуджені до атимії (вигнання), вони обиралися за жеребом, потім розподілялися по судових палатах (дікастеріях), колегія архонтів та інші магістрати [5, с. 219–220]. Отже, пам'ятки археології й переконливо обґрунтовані наукові гіпотези дають підстави стверджувати, що вже в добу ранньодержавних утворень функціонували окремі судові органи, здійснювалося судочинство з метою підтримки громадської безпеки, вирішення спорів, захисту інтересів членів громади та забезпечення виконання норм звичаєвого права.

Переходячи до більш пізнього періоду, а саме до VI–IX ст., відбулося формування державності на території України (назва вперше згадується 1187 р.) унаслідок розпаду первіснообщинного ладу східних слов'ян в умовах зародження феодальних відносин і переходу від первіснообщинного до класового суспільства. Територія Русі IX ст. – це землі Київського, Чернігівського та Переяславського князівства. Відомі українські вчені В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик, М. І. Настюк підтримували позицію низки науковців щодо хибності норманської теорії походження Київської Русі, обґрунтовану німецькими вченими Г. Байєром, Г. Міллером і А. Шлецером. Пояснюється це тим, що процес формування нашої державності відбувався не під впливом зовнішніх чинників

(наприклад, запрошення Рюрика та його братів князувати. – *О. Р.*), а був аналогічний тому, як розвивалися інші тогочасні країни [9, с. 17–18]. Саме формування правової системи сучасної України, згідно з аргументованою науковою позицією професора В. М. Єрмолаєва, розпочалося разом із початком застосування звичаєвого права й князівського законодавства Володимира Великого та Ярослава Мудрого та подальшої судової діяльності за часів Київської Русі [6, с. 34].

Розглядаючи питання судоустрою часів Київської Русі, варто зауважити, що першою історичною пам'яткою, в якій згадується термін «суд» і стосується тих часів, є Статут (Устав) князя Володимира Святославича про десятини, суди й людей церковних Київської Русі XI–XII ст. у списках XIV–XVI ст. Устав врегулював правове становище церкви та відносини між світською та церковною владою. Вважається, що в основу пам'ятки покладено реальну грамоту Володимира Святославича (995–996 рр.) про надання церкві Св. Богородиці в Києві (Десятинній церкві) права на десятину від княжих доходів та юрисдикції в справах осіб, підлеглих церковному судові [21].

Український дослідник О. І. Биркович, характеризуючи систему судоустрою Київської Русі впродовж X–XIII ст., виокремлює три періоди (оскільки, як випливає з дослідження, автор встановив, що на кожному етапі відбулися зміни в системі судоустрою. – *О. Р.*) Перший період, на його думку, розпочався із запрошення князів на київський престол і завершився впровадженням християнства в Київській Русі. Другий – від впровадження християнства до татаро-монгольської навали (саме тоді активно функціонували церковні суди. – *О. Р.*). Третій – відокремлення трьох об'єднань Руських земель: Галицько-Волинського князівства, Новгородського князівства й «татарських земель, де миряни були змушені підпорядковуватись ханським представникам і сплачували їм данину без інституту князя» [1, с. 19].

Чимало науковців схилиється до сформованої думки, що в Київській Русі судові функції виконували представники центральних і місцевих органів влади, а суд не був відокремлений від адміністрації [8, с. 24]. Українська дослідниця А. М. Макаровець підкреслює, що суди, які діяли в часи Київської Русі, перебували «на службі в панівного стану, ... захищали передусім інтереси князів, бояр та інших категорій заможного населення» [11, с. 200].

В «Енциклопедії українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ)» (1976) відомий український вчений-правник Ю. В. Старосольський зазначав про декілька видів судів, які функціонували в період Київської Русі. Зокрема, княжий суд, на якому князь або уповноважені ним заступники здійснювали судочинство над населенням у столиці або поза нею в інших місцевостях під час роз'їздів. У провінціях від імені князя судочинство здійснювали його посадники (намісники). Був суд віча (зборів), який розглядав спочатку різні категорії справ, а згодом лише найважливіші. Поява громадського (народного, общинного) суду датується докняжим періодом, а в княжу добу він функціонував паралельно з княжим судом. Були також приватні (землевласницькі) суди, тобто суди бояр, які отримували право здійснювати судочинство над своїми невольниками, інколи й закупами; церковні суди, які здійснювали судочинство над «церковними людьми» та розглядали інші визначені категорії справ [20, с. 3097].

Отже, громадський (народний) суд був створений у найдавніші часи: спочатку як єдиний судовий орган, а вже згодом з'явився княжий суд. Основним видом цього суду був вервний суд – суд, який здійснював судочинство в межах проживання конкретної громади – верви. До складу суду, як зазначав Я. М. Падох, входили «визначні громадяни» [13, с. 12]. Однак потрібно враховувати, що застосований автором термін «громадяни» не варто розуміти в сучасному контексті, оскільки інститут громадянства в період Київської Русі не був відомий цьому суспільству. У цьому разі вочевидь ідеться про найбільш авторитетних, добропорядних і шанованих членів територіальної громади, які користувалися довірою населення і, зважаючи на це, залучалися до здійснення судочинства. Ці особи, як зауважив Я. М. Падох, називалися «судними мужами», «старцями» або «добрими людьми», з-поміж них обирався голова – вервний староста. Розглядали різні категорії справ (цивільні, кримінальні, брали участь у проведенні досудового слідства, зокрема коли вбивство було здійснено на території громади або крадіжка, якщо сліди злочину вели до місця розташування громади). З появою княжих судів компетенція громадських судів спочатку була обмежена, а згодом вони припинили функціонування [13, с. 12–13]. Водночас, зважаючи на сучасні дослідження, професор І. Й. Бойко і доцент М. М. Бедрій довели, що вервні суди, керуючись усним звичаєвим правом, функціонували й згодом – у часи Галицько-Волинської держави, і вони «не тільки розглядали кримінальні справи про вчинення тяжких і середньої тяжкості злочинів, а й здійснювали судочинство щодо бояр». Цей «унікальний український правовий досвід» був продовжений у судочинстві копних судів, які неодноразово розглядали справи про обвинувачення осіб, що належали до привілейованих станів [2, с. 111–112; 3].

Варто зазначити, що розмежування компетенції між громадськими й княжими судами не було. Я. М. Падох припустив, що ці територіальні громади могли «здобути за постійну грошову плату автономію здійснювати судочинство», водночас і «відкликати справу до княжого суду, але певності щодо цього немає» [13, с. 12–13]. Отже, поява громадського суду була зумовлена потребою у вирішенні різних спірних ситуацій у межах колективу й притягненні до відповідальності винних осіб. Така практика відповідала вимогам часу. Ймовірно, тогочасне суспільство вважало, що доцільніше найповажнішим представникам від нього розглядати справи осіб, яких обвинувачували у вчиненні протиправних діянь, оскільки останні мали вже сформовану репутацію та характеристику.

Щодо князівського суду, у ньому судочинство здійснював сам князь як верховний суддя чи інші посадові особи (посадники, тисяцькі, тіуни, металники, ябедники, вірники, волостителі) [7]. На підставі опрацьованих матеріалів професори В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко дійшли переконливого висновку, що функції перших великих князів були порівняно нескладними й полягали передусім в організації дружини та військових ополчень, командуванні ними. Якщо свідчити про судову функцію, перші київські князі судили переважно своїх васалів, дружинників, осіб з найближчого оточення. Згодом князівська юрисдикція поширилася й на основну частину населення [24, с. 44].

Характеризуючи значення княжого суду в тогочасній державі, насамперед потрібно звернути увагу на правовий статус князя, уявлення про який можна зробити з висновків відомого українського історика П. П. Толочка. За його словами, князівська влада в Київській Русі була дещо нестабільною, водночас князь здійснював значні соціально-економічні функції, оскільки «був не тільки верховним правителем і виразником власності феодальної держави над країною, землею чи волостю, а й володарем міста, розпорядником усього місцевого життя». Князь мав законодавчі повноваження, здійснював судочинство, розподіляв і перерозподіляв земельний фонд, контролював збір податків. Князь, очолюючи всі ієрархічні структури панівного класу, представляв його інтереси та був важливим елементом соціально-політичної організації суспільства. Відсутність князя в місті (волості) порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. А таке негативне явище, як «безкняжжя», могло спровокувати кризові ситуації, оскільки «князь був гарантом внутрішнього миру та зовнішньої безпеки країни, землі, міста» [23, с. 156]. Отже, зважаючи на цю характеристику, можна дійти висновку про те, що за своїм правовим статусом князь був не лише очільником держави, її головнокомандувачем, а й головою княжого суду, якого є підстави прирівняти до державного суду, відмінного від суду, здійснюваного зборами осіб, навіть якщо вони були наділені тим самим князем повноваженнями здійснювати судочинство.

Закономірно, що князь не міг взяти до свого провадження кожну справу, що від його імені цю функцію здійснювали й інші посадові особи, які водночас виконували також і адміністративні функції. З-поміж згаданих вище посадових осіб виокремлюють тіунів і вірників (їх обирали вічем на короткий термін, і вони могли бути переобрані). Як і князь, вони здійснювали судочинство в центрі та на місцях. Постійно діючими в містах були суди посадника, а в сільській місцевості – суди волостеля. Вони розглядали чимало категорій справ, крім торговельних, які розглядалися тисяцькими, не розглядали вони й справи священників і справи, підсудні церковним судам. Княжий суд міг взяти до свого провадження справу в тому разі, якщо однією із сторін був представник феодального стану. Також варто зазначити, що княжий суд мав право розглядати у визначених випадках справи вільних і залежних людей [24, с. 44]. Зокрема, в ст. 46 Розширеної редакції Руської Правди (про яку детальніше згодом, але це основне джерело права, яке регулювало весь спектр тогочасних правових відносин. – О. Р.) вказувалося: «Якщо холопи виявляться злодіями, тоді князь судить. Якщо холопи виявляються злодіями – князівськими, боярськими чи церковними – то їхній князь не карається штрафом, оскільки він не винний, а нехай господар платить подвійну винагороду потерпілому позивачу». У ст. 56 Розширеної редакції Руської Правди зазначалося: «Якщо закуп утече від господаря, то він стає повним холопом, якщо ж піде на пошуки грошей, причому відкрито, або втече до князя чи суддів через образу, заподіяну господарем, то за це його не поневолювати, а надати йому управу (розглянути його справу) згідно із законом» [17]. *Вказане положення доводить існування вже в такий ранній період нашої державності певного уявлення про інститут судового захисту навіть для залежних верств населення.*

Крім того, у визначній пам'ятці літератури Київської Русі «Повчанні дітям Володимира Мономаха», яке, вважаємо, безпосередньо вплинуло на формування перших принципів судочинства в Київській Русі, і в якому Мономах давав настанови своїм нащадкам бути розумними та справедливими правителями, вказувалося, що урядовці не повинні зловживати владою, що (його) «сини (повинні були) самі судити, і стежити, щоб ані худий смерд, ані вбога вдовиця не були скривджені... (щоб) не вбивали ані невинного, ні винного». Ці настанови, як наголошувала видатна дослідниця Н. Д. Полонська-Василенко, для XII ст. і сам «Заповіт Володимира» характеризувалися надзвичайно гуманним змістом [15, с. 148]. Крім того, тут ідеться про недоцільність застосування такого покарання, як смертна кара. Загалом, як відомо, основною метою покарання в Київській Русі було відшкодування шкоди потерпілому та поповнення державної скарбниці.

Щодо вічевого суду, спочатку він розглядав усі категорії справ, а згодом – лише найважливіші. Йому були підсудні справи проти князів, членів їхніх родин, державних чиновників. Судове засідання проводив сам князь, якщо був ініціатором скликання віче, або спеціально обрана народом особа [8, с. 17–18]. Як зазначає О. І. Биркович, до утвердження князівської влади та православної церкви віче було єдиним державно-правовим інститутом, який мав судові функції. На ньому розглядалися питання «громадянської непокори на основі звичаєвого права, коли виникала потреба прояснити процедуру неформальних угод і звичаїв повсякденного життя окремих співгромадян у межах територіальної громади». Віче надавало князю право призначати посадових осіб, які здійснювали функцію судочинства, «ініціювати розгляд справи проти князя в разі, якщо він не виконував умов угоди («ряду»)». Є всі підстави погодитися з позицією дослідника, що віче в ті часи забезпечувало правопорядок та унеможливлювало узурпацію влади князем [1, с. 19].

У Київській Русі діяли й приватні (землевласницькі) суди, вони ж – доменіальні чи вотчинні, які здійснювали судочинство щодо підвладного населення, яке проживало на території, яка належала конкретному панові (невільники, раби, закупи). Згодом закупи отримали право, оминувши звернення до цього суду, безпосередньо звертатися до князівського суду [8, с. 18].

Стосовно церковних судів, варто зазначити, що саме хрещення Русі впровадило в людську свідомість уявлення про «ідею гріха та невідворотність покарання» [1, с. 19]. Характерно, що церковні або духовні суди діяли ще до впровадження християнства. Проте, за ствердженням Я. М. Падоха, вони розглядали справи в тому разі, коли стороною в справі був християнин. Уже після прийняття християнства за розпорядженням київських князів ці суди отримали досить широку юрисдикцію [13, с. 13].

Згідно з положеннями, які містилися в Статуті князя Володимира Святославича про десятини, суди та людей церковних Київської Русі, до юрисдикції церковних судів було віднесено справи всіх категорій населення (про позашлюбний статевий зв'язок, зґвалтування, викрадення нареченої, шлюб між родичами, заподіяння побоїв у сім'ї, «статеві збочення», вбивство новонародженої дитини); справи «проти віри» (поклоніння язичницьким ідолам, чаклунство, наруга над місцями поховань, зневага до християнських храмів) тощо. Розглядали також вони всі справи духовенства й членів їхніх сімей, монахів,

допоміжного церковного персоналу, прочан, хворих, які перебували на лікуванні в лікарнях, що діяли при церквах та ін. [21].

Закономірним наслідком функціонування системи судів у Київській Русі стало розроблення низки правових норм, на підставі яких ці суди здійснювали судочинство. Досліджуючи положення русько-візантійських договорів 911 і 944 рр., у яких згадується про відомий збірник давньоруського права «Закон Руський», твори арабських та інших іноземних авторів професор, голова Верховного Суду України в 2002–2006 роках В. Т. Маляренко доводить, що «давньоруський процес не був хаотичним нагромадженням суперечних один одному процесуальних дій, а спирався на цілу групу основоположних правових ідей, таких як презумпція невинуватості; здійснення судочинства основі (принципів) змагальності та відносної рівноправності сторін; обов'язковість виконання рішень і вироків суду; відповідність суспільної небезпеки злочинного діяння призначеному покаранню» [12, с. 47]. У подальших дослідженнях цієї проблематики І. С. Лісна також зазначає й про принцип гласності та усний характер ведення судового процесу, яскраво виражений змагальний характер, оскільки сторони в суді користувались рівними процесуальними правами, наголошуючи на досить важливому значенні системи судових доказів [10, с. 58–59].

Першим етапом кодифікації, що зафіксував зародження та первинну еволюцію принципів судочинства на українських землях, став правовий звід «Руська Правда», яка яскраво відобразила перехід від архаїчного звичаєвого регулювання до регулювання на основі систематизованих процесуальних норм [14]. Загалом Руська Правда як важливе джерело права в Київській Русі, а згодом у Галицько-Волинській державі, мала досить гуманний характер. Зокрема, професор В. М. Єрмолаєв наголошує на юридичній довершеності Руської Правди, оскільки в ній, за словами дослідника, був проголошений принцип верховенства права. Пояснюється вказане тим, що нею були заборонені самоуправство, кривава помста, язичницькі звичаї, оскільки закон мав стати «дієвим інструментом регулювання всіх складних відносин». Руська Правда, як переконливо доведено, містив принцип юридичної визначеності (у чіткості визначення підстав, цілей і змісту нормативних приписів, оскільки передбачалися найтипівіші реальні ситуації, склади злочинів); законності (посадові особи самі повинні були дотримуватися норм цього правового документа). Крім того, професор В. М. Єрмолаєв наголосив на таких принципах, як свобода та особиста недоторканність, недоторканність права власності, презумпції невинуватості, забезпечення права на захист, змагальність сторін у судовому процесі тощо, які знайшли подальший розвиток у сучасному вітчизняному законодавстві. Також у Руській Правді можна знайти положення про закінчений і незакінчений злочин, замах на злочин і розмежування кримінальної відповідальності за їхнє вчинення, обмежену осудність залежних людей, кримінальну відповідальність за злочин у стані сп'яніння та ін. Дослідник акцентує увагу на тому, що навіть з погляду сучасного правознавства вражає висока юридична та нормотворча техніка законодавця Правди Руської, досконалість форми, структури норм і лаконізм мови цього давньоруського кодексу [6, с. 42–43].

Висновки. Характерними ознаками становлення та подальшого розвитку системи судоустрою та судочинства на українських землях є їхня еволюційність і безперервний характер. Передумови здійснення судової функції виникли ще в додержавницький період. У часи перших державних утворень судочинство здійснювалося на основі звичаєвого права, а в добу Київської Русі його організація набула досконалішого нормативного оформлення. Інституціоналізація судової влади в Київській Русі, формування системи судових органів, розмежування їхньої компетенції та закріплення процесуальних засад здійснення судочинства стали доказом переходу від звичаєвих форм вирішення спорів до досконалішої системи судових інститутів. Правові традиції, сформовані в додержавницький період і розвинуті в добу Київської Русі, забезпечили історико-правову наступність розвитку судоустрою та судочинства й заклали підґрунтя для подальшої еволюції судової системи на українських землях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Биркович О. І. Трансформація устоїв судочинства та судоустрою в Україні Х–ХІІІ ст. *Право.ua*. 2019. № 3. С. 18–23. DOI 10.32782/LAW.2019.3.3
2. Бойко І. Й. Розвиток права як важливої ознаки Галицько-Волинської держави (1199–1349 роки). *Право України*. 2020. № 1. С. 97–115. DOI 10.33498/lopu-2020-01-097
3. Бойко І. Й., Бедрій М. М. Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2008. № 1. С. 32–35. URL : <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/26/1-2008> □
4. Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. К., 2019. 444 с. URL : <https://idpnan.org/assets/images/documents/spets-radi/rada03/dissertations/doctor-sciences/bulkat/bulkat-m-s-teoretiko-pravovi-zasadi-sudovoyi-vladi-suchasniy-kontsept-d.pdf>
5. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія. Харків : ПарусТМ, 2006. 352 с. URL : <https://lib.in.ua/120692-antychni-derzhavy-pivnichnogo-prychornomoria-bilia-vytokiv-vitchyznianogo-prava>
6. Єрмолаєв В. М. Принципи «Правди Руської» продовжують жити в правовій системі сучасної України. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 33–52. DOI : <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.207165>
7. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посібник / Центр учб. л-ри. 2005. 224 с. URL : <https://histua.com/knigi/istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-zaruba/sudova-sistema-kiiivskoi-rusi>
8. Захарченко П. П., Кузьминець О. В. Історія держави і права України. К. : Університет «Україна», 2005. 208 с. URL : https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21CO M=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000819
9. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тишик Б. Й. Історія держави і права України. Львів : Світ, 1996. 296 с. URL : https://library.udpu.edu.ua/library_files/376162.pdf

10. Лісна І. С. Історія становлення судової влади та суб'єктний склад судового процесу в Київській Русі. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 2 (44). С. 54–60. DOI : <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2022-44-2-54-60>
11. Макаровець А. М. Історико-правовий аналіз розвитку та становлення сучасного апарату суду в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4 (79). С. 198–207. URL : <https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/23/23>
12. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. URL : <https://uacademic.info/ua/document/0505U000145>
13. Падох Я. М. Суди й судовий процес Старої України: нарис історії, післяслово Б. Т. Цюцюри. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1990. 131 с. (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 209. Історично-філософська секція. Правнична комісія. Ч. 5). URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9247/file.pdf>
14. Пилипенко В. В., Романова О. М. Трансформація принципів судочинства в контексті розбудови правової держави: історико-правовий та соціологічний виміри. *Український політико-правовий дискурс*. 2026. № 23. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.20627748>
15. Полонська-Василенко Н. Історія України Т. 1 (до половини XVII сторіччя). Мюнхен (Накладом Українського Видавництва), 1972. 591 с. URL : <https://diasporiana.org.ua/istoriya/13787-polonska-vasilenko-n-istoriya-ukrayini-t-1-do-polovini-xvii-storichchya>
16. Приймак В. Хто такі скіфи: коротко про походження, побут і культуру, релігію, воєнну справу / Uainformation. 2025. 11 серпня. URL : <https://uainformation.com/pro-ukrayinu/istoriya-ukrayini/skifi-pohodzhennya-kultura-viruvannya-vijskove-mistectvo>
17. Руська Правда. Розширена редакція (за Троїцьким списком). Витяг. URL : <https://textbooks.net.ua/content/view/864/17>
18. Скити, колоти, саки. Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Т. 7, кн. XIV : Літери Сен-Сті. Буенос-Айрес, 1965. С. 1756. URL : https://archive.org/details/UkrMalaEn/kn_14_%D0%A1%D0%B5-%D0%A1%D1%82%D1%96/page/1755/mode/2up
19. Слюсар І. В. Історія виникнення та перспективи розвитку судової влади України. *Наукові записки*. Серія: право. 2019. Вип. 7. С. 123–127. DOI : <https://orcid.org/0000-0002-9753-4599>
20. Старосольський Ю. Судустрій. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 8 / гол. ред. В. Кубійович. Париж – Нью-Йорк, 1976. С. 3097. URL : <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii238.htm>
21. Статут князя Володимира Святославича. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 5 : П–С / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. 736 с. URL : https://leksika.com.ua/18740414/legal/statut_knyazya_volodimira_svyatoslavicha
22. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку : монографія / авт. кол. : В. С. Бігун, І. Й. Бойко та ін. ; за ред. І. Б. Усенка ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Міжнар. асоц. істориків права. Київ : Наукова думка, 2014. 501 с. URL : <https://textbook.com.ua/pravo/1563884317>

*Ригіна О. М. Генеза судуострою та судочинства на українських землях:
додержавницький період і доба Київської Русі*

23. Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с. URL : <https://textbook.com.ua/istoriya/156388640>

24. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. URL : https://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni__za_red__v_ya__tatsVya__t_1_.pdf

25. Berch V. Historical foundations of the formation and development of judicial people's power in the world. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. No 4. P. 17. DOI : <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2023.4.3>

Дата надходження 04.08.2026

Дата прийняття після рецензування 12.08.2026

Дата рекомендації 27.08.2026

Дата публікації 30.09.2026